

Research on the Religions in the Uyghur History

Uyghur Tarixidiki Din-Ėtiqat

Kurban Wali

قۇربان ۋەلى

Washingtonda Tuluqlap Teyyarlandi

2017- 5

Uyghur Tarixidiki Din-Ètiqat

Uyghurlar ezeldin dinsiz ötmigen, oxshimighan tarixiy dewirlerde oxshimighan Din- ètiqatqati bolghan, Uyghurlargha her-bir dinni Tengri ata qilghan, bu jeryanda, Uyghur medeniyiti shekillengen.

Uyghurlar miladidin burun 'Hun', 'Türk' dèp atalghan qowmlar (Türkiy tilliq qowmlar) bilen bille '**Tengri**' dègen ilahqa choqunghan, uni nepes alidighan **Hawa**, ichidighan **Su**, yèyek (ashliq) ünip chi - qidighan **Tupraq** (yer) bilen teminlep, hayatliq ata qilp turghchi Tengri (ilah) dep chüshengen.

Yazma Uchurlar

Uyghurlar miladidin burun '**Hun Tengriquti**' dep atalghan bir bùyük bayraq (dölet) astigha uyushqan. Bu dewirde, Shaman dinigha ètiqat qilip '**Tengri**' dègen ilahqa choqunghan. Tarim

oymanliqida ‘Aq Sêpi’, ‘Besh Baliq’ dëgen Iskendiriyeler (sheherle) bina qilinghan. Bu dewirge a’it eserlerde ‘**Kün Tengrisi**’, ‘**Ay Tengrisi**’, **Yashin Tengrisi** (höl –yêghin ilahi), ‘**Yel Teng - risi**’ (shamal-boran ilahi), ‘**Qut Tengrisi**’ (bext-sa’adet ilahi), ‘**Qunchui Tengrisi**’ (ilahiy ana) hedqqiede yêzilghahan bêghish - likmilar bar.

Uyghurlar miladidin këyin **Budda** dini, **Mani** dini, **Zorasti** dini, **Xiristyan** dini qatarliq medeniyetlik qowmlar êtiqat qilghan chong dinlarga êtiqat qilip, axir miladi 10- esirde **Islam** dinini qobul qilip, uni hazirgha qeder izchil dawamlashturup këlmekte. *

*Bu heqte qedimqi Uyghur yêziqlirida yêzilghan <Maytiri Smt>, <Altun Yaruq> dëgen Buddizim eserliride; <Awêsta> qatarliq Zorastizim eserliride; <Manigha Medihiye> dëgen Maniqayizim eserliride; <Hêrudês Xanning Karamiti> dëgen Xiristyanizm (Nsturyan) eserliride; <Qissesul Enbiya> dëgen Islam eserliride, shun - daqla < TarixName.Hun Tezkirisi>, <TangName.UyghurTezkirisi> dëgen Xitayche tarixiy kitablar tepsiliy bayanlar bar..

Uyghurlar Budda dinini miladining aldi- keynide biwaste qedimqi Hindistandin (Nipldin) emes, belki Tarim wadisida özliri bilen bille yashaydighan xoshnisi ‘Toxrilar’ arqiliq qobul qilghan. Buddizim ilahining namini qedimqi Hind tilli (Sanskrit tili) buyiche ‘**Buddah**’ dep qobul qilmay, yenila Toxri tilining Küsen shiwisi buyiche ‘**But**’ dep qobul qilip, uninggha Uyghurche ‘Xan’ (hökümrän) dëgen sözlükni qoshup ‘**Burxan**’ dep qollanghan.*

*Buuda dini dunyada eng burun tarqalghan we eng köp aedem qobul qilghan din. Uni qedimqi Hindistanning Kapilawestu döliti (hazirqi Nipalda) ning shahzadisi Shakyamuni ijjat qilghan. Riwayet qilinshiche, Shakyamuni 35 yêshida ormanliqtiki bir tûp Pipa derixining tûwide 7 kün ‘jim olturup piker qilish’ arqiliq insaniyettiki azap-oqubet ning seweplirini chûshinip ‘Budda’ (hemmidin burun chshengen kishi) bolup, saxawetchilik yoligha mangghan. Hemme kishining ‘Budda’ bolushini teshebbus qilghan..

Tarim Oymanliqidiki Xoten, Qeshqer, Kuchar, Turpan, Miren qatarliq Uyghur yurtliridin têpilghan qolyazmilar we her xil güzel sen’et eserliri arqiliq melum bolushiche, Tarim Wadisida

miladidin burun 1-esirdin miladi 3- esirgiche bolghan bir tarixiy dewirde Budda dini taza ewj alghan, hemme yurtta Budda heykèlliri yasalghan, budda ibadetxaniliri (Ming'öyler) bina ilinghan, uning tamlirigha Buddizm neziriyisini chüshendüridighan resimler sizilghan. Bu dewirde, Uyghurlar Buddizmni özining eslidiki Shaman étiqati bilen birleshtürüp, buddizm ilahining namini '**Tengri Buarxan**' dep atighan.

Milady 4- esirge kelgende, Uyghurlar Zorasti dini (ateshperestlik) ni qedimqi Irlandin qobul qilip, uni Turpan oymanliqida (Tuyuqta) tereqqiy qildurghan. *

* Zorasti dini (ateshperestlik) miladidin burun 6-esirde qedimqi Iranda peyda bolghan, Riwayet qilinishiche, bu dinni 'Axura Mazda' isimlik bir ateshperest kishi Iranda Sasaniylar Xanliqini qurup tereqqiy qildurghan, bu dinning 'hemme jinayet otta paklinidu' dègen neziriyèsi Xiristyan we Islam dinlirighimu tesir körsetken.

Uyghurlar Zorasti dinining ilahini '**Ezru'a Tengri Burxan**' dep atighan. Buningdin melumki, Uyghurlar Zorastizmni qobul qilghandin kèyin, unimu özining eslidiki Shaman dini we uningdin kèyin qobul qilghan Budda dini bilen birleshtürgen.

Uyghurlar milady 744-yili Urxun wadisida **Uyghur qaghanliqi** (Uyghurstan) dep atalghan bir bùyük döletni qurghandin kèyin, uzun ötmey (milady 763-yili) Mani dinini qobul qilip, bu dininimu özi-ning eslidiki Shaman dini we Budda dini étiqati bilen birleshtürüp, Mani dinning ilahining namini '**Tengri Mani Burxan**' dep atighan. *

* < KonaTangname. Uyghur Tezkirisi > ge qarang.

Milady 9-esirge kelgende, Uyghurlar arisida Xiristyan dinining Nèsturi mezhipini tarqalghan, buni Süriye dindarliri arqiliq qobul qilghan. *

* Nèsturi mezhipi Xiristyan dinining "Ilah bilen Insanning birleshken shekil" (Xiristyan Ilahi Eysaning rohi bilen normal insan Meriyem ning wujudi birleshken shekli) ni chüshendüridu.

Turpandin t pilghan qedimqi Uyghurche wesiqilerdin melum bolushiche, Uyghur N sturyanlar  zining diniy pa'aliyetlerini Turpandiki Mani muxlisiri bilen we Budda muxlisiri bilen bille bir ibadetxanida (ming  yde)  tk zgen. K p xil diniy pa'aliyet bille  tk ziledighan bundaq ibadetxana 'Manistan' dep atalghan. *

* Italiye sayahetchisi Mark Polo (1245-1324- yillarda) Qeshqerdin Beijingge (Taydugha) kelg che, N sturyanlar diniy pa'aliyet  tk ziledighan Manistandin 51 ni k rgen.

Miladi 10 – esirde, Qeshqer bilen Balasaghunni merkez qilghan Qara Xaniylar D litede bir yap-y ngi dewir b lg ch medeniyet ---- Islam medeniyiti bashanghan. (bezi tarixiy xatirilerde, Islam medeniyiti milady 915-yili bashlanghan dep qaraydu.) Islam medeniyitidin ibaret bundaq bir b y k tarixni Qara Xaniylar shahzadisi **Sultan Satuq Bughra Xan** yaratqan. *

* <BughraXanlar Tezkirisi>de (1933-yili Qadir Katip k ch rgen Molla Haji qolyazmisi, 1988-yili 3-ay Aptnom Rayonluq Qedimqi Eserler Ishxanisi Qeshqer Uyghur nershriyatigha neshir qildurghan nusxida) bayan qilinushiche, sodiger Ebu Nesir Samani 12 yashliq Sultan Saruq Bughraxangha 'Musulman', 'Kafir', 'Axiret', 'Jennet', 'Dozaq' d genning n me ikenlikini chshend rgen. Islamning asasi ---- Iman  ytish, Besh Wax Namazni qa'idisi buyiche ada qilish, zakatni  lchem buyiche tapshurush, bir yilda 30 k n Roza Tutush, imkaniyiti yetse hayatida bir q tim Hej qilish lazimligini bild rgen we 'Kelime Teyyibe', 'Kelime Temjit', 'Kelime Shaha-det', 'Kelime Istighpar', 'Kelime Reddikufri', 'Imani Mufessel' ni  getken.

Milady 11- esirde, Islam medeniyitide y tilgen Balasaghunluq alim Y s p Xas Hajip <Qudad ghu Bilik> dastanini y zip chiqip, T rkiy qebililerning eng burunqi bash y tekchisi '**Bayat**' ni ilah - lashturghan we islam atalghulirini T rkiy tilda qollunushni tesheb - bus qilghan.*

* <Diwan Lughet T rk> 1981-yil Uyghurche neshri, 78-80- b tte '**Bayat**' d gen atalghu heqqide b rilgen tebirge asaslanganda, '**Bayat**' qedimqi Oghuz qebililirining toqquzinchisining qebile ismi we qebile tamghisi, shundaqla bu qebile bilen bashqa T rkiy tilliq qebililerni teng y teklep mangghan mesh'hur y tekchining ismi.

Bu dewirde Qeshqerde Islam medeniyitide y tilgen yene bir mesh'hur alim --- Mehmud Qeshqeri <Diwan Lughet T rk>ni y zip

chiiqip, Uyghurlarning ejdati **Noh** peyghemberning Butpereslikke xateme bérish heqqidiki telimatlirini teshebbus qilghan.*

* <Türkiy Tillar Diwani>, Uyghurche 1981-yil ürümchi neshri 37-bette: <QurAn Kêrim. Noh sûrisi > diki **biz heqiqeten Nohni, qewmingge qattiq azap (dunyadiki chaghlirida Topan balasi, axirette Dozaq azabi) kêlishtin burun ularni agahlan-durghin dep ewettuq** dëgen bir ayet bar. (Muhemmet Salih Uyghurchigha terjime qilghan, Se'udi Erebstanda neshir qilinghan nusxa, 572-betke qarang)

Bu dewirde, Qara Xaniylar dölitide Islam medeniyiti nahayiti tüz tereqqiy qilghan we uzun tarixiy dewirlerdin buyan Uyghurlarda dawamlaship kéliwatqan Butpereslik, Ateshpereşlik we bashqa kona êtiqat- adetlerge xatime bérish üchün qollinilghan herketler intayin shiddetlik bolghan. *

* < Diwan Lughet Türk> Uyghurche, Ürlmchi neshri 448- betke qarang.

Qara Xaniylar döliti miladi 12-esirning 30-yilliridin 13- esirning otturilirighiche bolghan 70 yil waqit ichide, Qara Xitay tējawuzigha uchrash, Islam medeniyiti intayin eghir weyran qilinish aldida turghanda, Turpan oymanliqidiki Idiqut Uyghur Xanliqining xani **Barchuq Art tēkin** bilen Kurulun yayliqida bash kōtūrüp chiqqan Mongghol xani **Chingizxan** ittitaq tüzüp we birleshme armiyeye qurup, ular birlkte 'Qara Xitaylarni qoghlap tutush urushi' gha atlinip, bir nechche yil ichide Qara Xitaylarni teltüküs yoqatqan. *

*Mong'ghol tarixchisi Bat Erdeni Ba'abarning bayan qilishiche, 'Qara Xitaylar' eng burun xitaylashqan bir Mongghol qebilisi bolup, uning esli nami 'Qitan'. Bu qebile Xitaylashqandin këyin 'Monggholliq' tin yüz örüp, özlirini 'Qara Xitay' (gherb Xitayliri) dep atiwalghan. Chin'gizxan ularni '**merchiler**' (yawayilar) dep atighan. Bu Qara Xitaylar miladi 1115-yili Jürjittlarni boy sundurup küchlengendin këyin , miladi 1132-yili Qara Xaniylar dölitige tijawuz qilishqa bashlap, miladi 1218-yili teltüküs yoqutilghangha qeder 70 yil ichide , Qara Xaniylar dölitining Islam medeniyitini intayin eghir weyran - chilikke uchrashqan. Qara Xitaylarga qarshi urush qilghili kēlip qaytip ketmigen Chin'gizxan ewlatlirining mutleq köpchiligi bu rayonda islamlaship, Uyghurlargha qoshulup kētken, Ularning tarixta qaldurghan shanliq ish-izliri heqqide <Tarix Reshidi> dëgen Uyghurche tezkiride tepsiliy bayanlar bar.

Milady 13- esirdin kèyin, Uyghurlar ichde xilme-xil diniy mezhep - ler peyda bolghan. Bezi mezhepler yaratqan égimizning muba - rek nami '**Bayat**' dèse, beziler '**Tengri**' dep atighan, yene beziler Pars tili buyiche '**Xuda**' dèp atighan.

Bu dewirde Uyghurlar Hind-Yawropa tilliridin qobul qilghan sòz - lükler köpeygen, mesilen: '**Xan**' (basturghuchi, bash alghuchi) dègen sözlük Uyghur tiligha Sanskrit tilidin (Tarim wadisidiki Hind-Yawropa Tillirini yazidighan yèziqtin) qobul qilinghan. Uyghurche '**Qeghez**' dè - gen sözlük Sanskrit tilidin qobul qilinghan. Uyghurche '**Ash - bède**' dègen üsümlik nami Karoshti tilidin qobul qilinghan. Uy - ghurche '**Ürümchi**'(Talliq) dègen yurt nami Sak tilidin özleshken.

Bu dewirde yene, Uyghur tili bilen Ereb, Pars tillirida oxshash menide qollinilidighan Islam atalghuliri köpeygen. Uyghur tili bilen Mongghol tilidimu oxshash menide qollinilidighan '**Qurultay**' (chong yighilish, chong toplanish) , '**Chèchek**' (gül) qatarliq sözlük - ler peyda boghan,

Milady 1880- yillarda, Uyghurlar ming yilgha yèqin waqittin buyan izchil dawamlashturup kèliwatqan Islam médeniyiti Seddi - chinning ichide qurulghan Manju döli (清王朝) ning tijawuzigha uchrighan . 1910 –yilidin kèyin yene Xitaning Milletchi Partiyisi (国民党) ning tijawuzigha uchrighan. 1949-yili yene, Xitay Com - munist Partiyisi (中国共产党) ning tijawuzigha uchrighan. Shu - ningdin tartip, Uyghurlar kommunist Xitay hökümetining milliy zulüm, qirghinchilik we bolang-talan siyasitige duch kèlmekte.

Arxéologiyeye Uchurliri

Miladidin buurn, Tarim oyghanliqidiki 36 sheher döletide yashaydi -ghan qedimqi xelqlerning köpünchisi Yawropa érqigha mensup insanlar bolup, ulardin '**Sak**' dep atalghan qowmni Arxéologlar

Yawropa érqining alametliri bir qeder köp bolghan qowm dep hêsablaydu. ‘**Hun**’, ‘**Toxri**’, ‘**Qosh**’ (qangqillar) dep atalghan qowmlarni bolsa Yawropa érqining alametliri asasiy orunda turudighan, emma Monggholiye érqining alametlermu bolghan qowmlar dep hêsablaydu. *

*Antrologlarning qarishiche, dunyada üç xil insan tipi (éraq) bar: Uning biri Kapkaz rayonidin tépilghan qedimqi insan ewrishkisi -----‘Kapkazliqlar’ dep atilidu, bular Hindi-Yawropa érqigha mensup insanlar. Ikkinjisi Monggholiye yaylaqliridin tépilghan qedimqi insan ewrishkisi ----- ‘Mongghuliyelikler’ dep atilidu, bular Mongghuliye érqigha mensup insanlar. Üchinjisi Afriqidin tépilghan qedimqi insan ewrishkisi ----- ‘Négiriyelikler’ dep atilidu, bular Négiriye érqigha mensup insanlar. Bu üç xil insan tipi (éraq) chirayining renggige qarap ‘Aq Tenlik’, ‘Sériq Tenlik’, ‘Qara Tenlik’ depmu atilidu.

Xelq’ara uchur wastiliri 2009-yili 7- ayning 10 –kùni Uyghurlar ning milliy kimliki heqqidiki **DNA** tetqiqatining netijisini élan qildi. Bu tetqiqat netijisidin qarighanda, Tengritagh etrapidiki her qaysi bostanliqlarda yashaydighan hazirqi Uyghurlarning DNA alametliri bilen Teklimakandiki qedimqi yurt xarabiliridin qéziwélinghan quruq jesetler (momyalar) ning DNA alametliri oxshash. Ularning (hazirqi Uyghurlar bilen Teklimakandiki qedimqi quruq jesetlerning) DNA alametliri bilen gherbiy Yawropaliqlarning DNA alametliri oxshash. Türkiyede yashaydighan Türkler bilen Uzbékstanda yashaydighan Uzbéklerning DNA alametliri buninggha yéqin.*

*<http://www.youtube.com/watch?v=zy329hpwZEQ>

Uyghurlar miladi 8 -esirdin kiyin özi hemme Türkiy tilliq qowmni ‘Uyghur’ dégen nam astigha oyushtururup, Urhun wadisida ‘Uyghur qaghanli’ (Uyghurstan) dégen bir qudretlik dölet qurghan. Miladi 840-yili, bu döletning merkizi rayonida ‘**Jut**’ (qar- shiwirghan) dep atalghan shiddetlik tebi’i hadise yüz bérghen, bu hadiside yilqilar ölüp, yemeklik kamlap, herxil kêsellik köpüyüp, ahalilar amalsiz halda qaghanliqining heshemetlik qel’elirini terk étip chong köch- köchke (özining esli yurtlirigha qaytip kêtishke) mejbur bolghan.*

*Dunyada uchtumtut yüz bergen shiddetlik tebi'i hadisige qarshiliq körsiteleydighan héchqandaq qudretlik dölet yaki alahide insan yoq bolghanliqtin, miladi 840-yili Uyghur Qaghanliqida (Üyghurstanda) chong köch-köch (Uyghurlarning gerbke köchüshi) kèlip chiqqan. Bu chong köch-köchtin kèyin, Uyghur Qaghanliqining shimaldiki rayonlirini muhapizet qiliwatqan **Külüg Bagha** isimlik bir herbiy qumandanni (sanghuni) ademsiz qalghan bu rayongha, Uyghur Qaghanliqining shimaliki qishlaqlarda yashaydighan Qirghaiz puxralirini köchürüp kèlip, bu rayongha seddichinning ichidin kèlishke bashlighan Xitay aqqunlirini chekligen. Bu tarixiy weqeni Xitay Xelq Jumhuriyitining tarixchiliri gherezlik bormilap 'Qirghizlarning Uyghur Qaghanliqini aghduup tashlishi' dep ighwa tarqitip kelmekte.

Milady 840-yili Urhun wadisidiki Uyghur Qaghanliqida tebi'i hadiside yüz bergende teqdirge ten bèrip eslidiki yurtlirigha qaytqan Üyghur qebililiri, Uyxun wadisida qobul qilghan Mani dininimu gherbke bille èlip mangghan. Bu köchmenlerning bir qismi Qarasu deryasining bash èqinidiki esliy yurtigha kèlip toxtighan.*

*Qarasu deryasi Ergüne köli (额济纳湖), Juyan köli (居延湖) qatarliq köllerdin èqip kèidighan kichik èqinlardin hasil bolup, tedriji ulghuyup yèraq sherqtiki Baltiq Dèngizigha qoyulidighan bir büyük derya. Bu Qarasu wadisida miladidin burun Hunlar yashaytti. Uningdin kèyin, bu rayonda yashighan xelqlerning nami 'Türk', 'Uyghur' dep atalghan. Arxèologar 1960-yillarda bu rayondin qedimqi 'Qarasu Döliti' ning xarabisini tapti we uning 'Qarasu Döliti' (黑水国) dègen namini eslige keltürdi, gerche bu edimqi elning ismi - ni Xitay tarixchiliri alliqachan '甘州回纥' (Genus Uyghurliri) dep özgertip atap kèliwatqan bolsimu. 1911-yilidin kèyin, Xitay milletchiliri bu Qarasu deryasining namini 'Sèriq Derya' (黄河) (sèiq tenliklerning ana deryasi) dep atıwalghan. Uningdin burun, bu deryaning ismi Xitayche tarixiy kitablarda '乌水' (Qarasu) dep yèzilip kelgen idi.

Qedimqi Qarasu Döliti Xarabisi
(Xitayning haziqi Gensu ölkisining Zhangye Shehiri etrapida)

Milady 840-yili Urhun wadisida yüz bergen chong köch- köchte öz yurtigha qaytqan Uyghur Qaghanlıqı puqralirining yene bir qismi Turpan Oymanlıqigha kelgen.*

*Miladidin burun Turpan Oymanlıqida yashaydighan qowmlarning döliti **‘Qosh’** (姑师) dep atalghan, Bu el Hun Tengriqutigha tewe dölet idi. Miladidin burun 108-yili, Seddichin -ning ichidiki Xen sulalisi Qosh dölitige tijawuz qilip mehlup bolghandin këyin (miladidin burun 99 –yili), bu rayonda milady 376—yili **‘Konchog/ Qocho’** (高昌) döp atalghan bir Hun-Uyghur döleti qurulghan. Bu dölet milady 840-yilidin këyin **Idiqut Uyghur Xanliqı** dep atalghan.

Milady 840-yili Urhun wadisida yüz bergen chong köch- köchte öz yurtigha qaytqan Uyghur Qaghanlıqı puxralirining yene bir qismi Pamir Ėtikidiki Qeshker rayonigha kelip bu rayonda Qara Xaniylar Xanliqini qurghan.*

* Miladidin burun 2- esirde, Xen sulalisdin kelgen sodiger (elchi) Jangchen bu sheher -ni **‘Suluq’** (疏勒) dep atighan, eyni zamanda bu sheher Tarim oymanlıqidiki 4 chong qudretlik sheher dölitining biri idi. Bu sheher milady 840-yilidin këyin **‘Kashighar’** (kahishtin bina qilin ghan sheher) dep atalghan.

Miladi 10—esirde (bezi tarixiy xatirilerde Ėytilishiche milady 915- yili) Qeshqer bilen Balasaghunni merkez qilghan Qara Xaniylar dölitide bir yėngi medeniyet ---- **‘Islam’** medeniyeti bashanghan. Bu dewir bölgüch yėngi tarixni Qara Xaniylar shahzadisi Sultan Satuq Bughra Xan yaratqan. *

*<Bughra Xanlar Tezkirisi> Uyghur Aptonom Rayonluq Qedimqi Eserler Ishxanisi miladi 1932—33-yilirida Kashighar Xan’ėriqliq Turdi onbėshi köchürgüzgan eslide uningdin yüz yili burunqi Molla Haji yazghan qolyazma اساسida neshir qildurghan nusxida bayan qilinishiche, Samaniylar shahzadisi **Ebu Nesir Samani** (Xorasanda tughulghan) miladi 930-yili Qara Xaniylar shahzadisi **Sultan Satuq Bughra Xanni** musulman qilghan. U miladi 953-yili alemdin ötüp Atushning Meshet mehellisige defne qilinghan. Sultan Satuq Bughra xan 16 yėshida musulman bolup, 500 neper qollighuchisi bilen Töge Tagh dēgen Jayni Islam achidighan baza qilghan. Sultan Satuq Bughra xanning atisi Qadirxan Ughulchaq uninggha ölüm jazasi Ėlan qilip, miladi 941-yili 40 ming lashker bilen hujum qilip mehlup bolghan. Shuningdin këyin Sultan Satuq Bughra xan textke chiqip Qeshqer, Yeken, Aqsu, Xoten, Qumullarni Islamlashturusha bashlighan. Miladi 954-yili kėsel bolup qeshqerge qaytip Ketkendin këyin wapat bolup, Atush Meshetke (ustazi Ebu Nesir Samanining yėnigha) defne qilinghan. Uning iz basari Ebulpetta Islamni

Kökmenzil (chingXey) giche kengeytkendin keyin miladi 958-yili Turpanda sheht bolghan.

Sultan Satuq Bughra Khan Maziri
(Atushta)

Qara Xaniylar dölitide **Islam** medeniyiti nahayiti tez tereqqiy qilib, Tengritagh etrapidiki her qaysi bostanliqlarda yashaydighan Toxri, Sak dep atilidighan Hindi – Yawropa tilliq qowmlargha kengeygen. Uzun ötmey bu Hindi – Yawropa tilliq qowmlar Uygurlargha qoshulup ketken.

Bu dewirde, Uyghur tiligha Hind-Yawropa tilliridin nahayiti köp sözlük qobul qilinghan, mesilen: '**Xan**' (basturush, qirish, idare qilish éqtidarigha ige kishi) dengen sözlük, '**Qeghez**' dengen sözlük Sanskrit tilidin qobul qilinghan. '**Ashbède**' dengen ösümlük nami Karoshti tilidin qobul qilinghan. '**Ürümchi**' dengen sheher nami (menisi: Talliq) Sak tilidin qobul qilinghan.

Milady 13-esrdin keyin bu rayongha kelgen Mongghollarmu (mutleq köp qismi) islamlaship Uyghurlargha qoshulup ketken. Bu dewirde '**qurultay**', '**chêchek**' dengen Uyghur tili bilen Mongghol tilida oxshash menide qollinilidighan sözlükler peyda bolghan.

Uyghurlar Urxun wadisida qurulghan Türk Qaghanliqi (Trkstan) dewri (miladi 700-yillar) din kyinki din -tiqatlrini ispatlaydighan tarixiy resimler twendikiche:

Türk Qaghanliqi dewridiki Buddizm

Xotende Buddizm

Kucharda Buddizm

Turpanda Buddizm

Turpanda Maniqayizm

Turpanda Xristianizm (Nesturi)

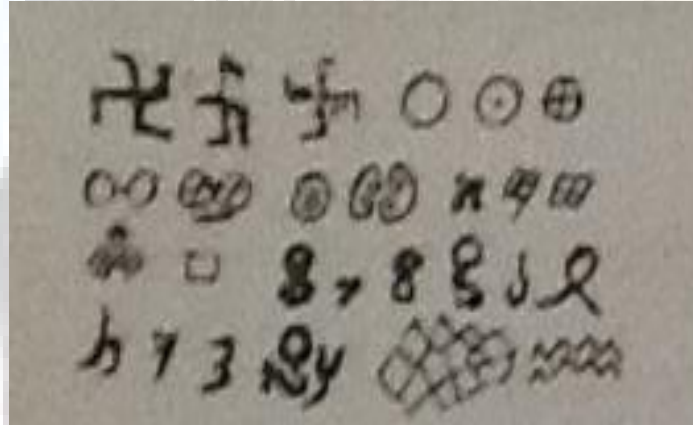

Qeshqerde Islam

Arxèologlar bayqighan Qiyatash Resimliridin Melum bolghan uchurlar töwendikiche:

Cherchendiki Mólcher Deryasi buyidin tapqan qiyatash resimliri , Turpan Oymanliqidiki Penjire tagh qiyatash resimliri, Xotendiki Sanju qiyatash resimlerde **Kün, Ay, Yultuz, Tagh, Derya** qatarliq tebi'i hadisilerni ipadileydighan simuwulluq belgiler bar, bu, Uyghur ejdatlirining eyni zamanda tebi'i hadisilerge choqunidighan iptida'i Shamanizm ètiqatirining inkasidur.

Qiyatash resimliridiki bezi belgilerni Uyghur ejdatliri özining At, Kala, Qoy qatarliq xususiy haywanlirigha (xususiy mülkige) salidi - ghan 'En' (tangha) qilip qollanghan. Bezi belgilerni bolsaa ri'al tur - mushta yüz bergen weqelerni este qaldurush yaki iqtisadiy kirim- chiqimni hêsaplash üchün mexsus belge (san-sipir) qilip qollanghan, hetta uningdin paydilinip yêziq ijat qilghan.

Bu cherchen mölcher deryasi buyidin tēpilghan qiyatash resimliri.
(yil-dewri buningdin 4–6 ming yillar burun)

Yuqarqi resimdiki 1-qur soldin 1-,2-,3- belgini Buddizimchilar '**üch tazim**' belgisi (Buddizimchilar hemme ishta aldi bilen 'Buddahqa tazim', 'Buddizim qanunigha tazim', 'Budda rahibliyirigha tazim' dep andin sözini bashlaydu) qilip qollinil ghan. Bu belge buddizimda '**OM**' dēp oqulidu, Sufizimda bolsa '**HUM**' dep oqulidu. Sufilarning manga ēytip bērishiche, bu '**HUM**' dēgen sēhirlik sada, Sufilar uni diniy pa'aliyet ötküzüp Sama sēlip, hemmeylen teng-barawer ünlük towlap pir- ustazliri - gha hürmet –tazim bija keltürigende qollinidu, her qētim **HUM** dēgende ademning wujudida cheksiz kuch-quwet partlaydu, uning heywisidin yer-ziminni tewreydu, dūshmenlerni sūr basidu.

Töwendiki ikki resim Qutubidin tēpilghan Qiya-tash resimliri bolup, uningdin melum bolushiche, qedimqi zamanda Uyghur ejdatlirida

‘**Atiliq**’qa (erlikke) choqunish we ‘**Aniliq**’qa choqunish örp-adet - lermu bolghan.

Axirqi Söz

Èqilsiz bashning derdini put tartidu ----- Uyghur xelq temsili

Uyghurlar din-ètiqatsiz we höner-tèxnikisiz yashimighan:

Buningdin 30 ming yillar burunqi Atush adèmining din-ètiqati we höner-tèxnikilirigha da'ir uchurlar tèxi bizge melum bolmisimu. Emma, Uyghur ejdatliri buningdin 4-6 ming yillar burun, Kök Arttin sherqiy dèngizghiche (Tamughiche) bolghan bipayan ziminde Hun, Türk, Awar, Jurjan dep atalghan Türkiy tilliq qowmlar bilen bille **Tengri dègen ilahqa** choqunghan, bu, qedimqi Shaman dinidur.

Uyghur ejdatliri bu dewirde tashtin Bashaq (oq), Qirghuh, kesküch qatar liq nazuk tash qorallarni yasap qollanghan we otta meden èritip Mis, Tömür eswaplarni yasighan.

Uyghur ejdatliri bu dewirde Urxun wadisidiki yawa atlarni topap bèqip, uni xususiy mùlükke aylandurghan. Bu jeryanda 'Iger' bilen 'üzen'ge' ni ijat qilip, atlarni köndürüp minip, uni qatnash qoraligha aylandurughan, dühmenlirige qarshi urushlarda jeng qorali qiip qollanghan.

Uyghur ejdatliri bu dewirde yene, Tarim, Könchi deryalirining töwen èqinidiki bostanliqlarda **Bughday** tèrish, qoy yungida **kègiz** ètish, yip ègirip **Böz**, **Zilche-Gilem** toqush, haywanat Tèrisini ashalap **kön-qirim** yasap, uningdin **Juwa**, **ötük** (kosay) tikish hönèrini ijat qilghan. Arxèologlar bu jaydiki qedimqi xarabiliqlar - din yip ègiridighan Chilek (urchuq) we söngék yingne tapqan.

Uyghur ejdatliri miladidining burun 2- esirdin milady 2-esirgiche bolghan bir tarixiy dewirde, Altay ètekliride, Ili- èrtish wadilirida,

Turpan, qumul oymanliqlirida Budda dininigha étiqat qilghan . Bu dewirde **Qeghez** bilen **Metbe'e** ni ijat qilghan, Tarim oymanliqidi - ki her qaysi bostanliqlarda **Üzüm, Anar, Yangaq** qatarliq miwilik derext östürgen.

Uyghur ejdatliri milady 4- esirde Zorasti dinigha (ateshperestlikke), milady 7 – esirde, Mani dininigha étiqat qilghan. Milady 9 – esirde, bir qisim Uyghurlar Xiristyan dinigha (Nésturi mezhipige) étiqat qilghan. Miladi 10 – esirde, Islam dinigha étiqat qilish -qa bashlighan.

Miladi 11-esirde Qeshqerde yétiship chiqqan Yüsüp Xas Hajip, Mehmüt Qeshqeri qatarliq alimlar ejdatlarga choqonush we Islam atalghulirini Türkiy tilida qollinishni teshebbus qilghan.

Bu dewirde, Tengritagh etrapidiki her qaysi bostanliqlarda yashay -dighan Toxri, Sak qatarliq Hindi – Yawropa tilliq qowmlar Uyghur -largha qoshulup ketken.

Milady 13-esrde Uyghurlar bilen ittipaq tüzüp, Qara Xitay tijawuzch -ilirini yoqutush üçhün kelgen Chin'gizxan ewlatlirining köp qismi islamlisip Uyghurlargha qoshulup ketken.

Uyghurlar gerche tarixtin buyan köp qétim din-étiqat özgerken bolsimu, emma miladidin burunqi Shamanizdin miras qalghan '**Sama**' usulini yenila hazirgha qeder dawamlashturmaqta.

Milady 1848 yili dunyada peyda bolghan Kommunizim herikiti Uyghurlargha nahayiti zor balayi-apet élip kelgen. Bu tarixiy dewirde, Charrusiyisi bilen Manju döliti (Ching sulalisi) birlisip Türkstanni parchilighan. Türkstanning gherbiy qismini Charrusiyisi parchilap özining hamiliqidiki besh réspoblikigha aylan -durghan. Türkstanning sherqiy qismini Manju döliti (ching sulalisi) özining '**yéngi chégrasi**' (shinjang 新疆) qiliwalghan. Bu dewirde

Uyghur tiligha mejburiy qobul qilinghan ‘Axun’ (chongam) dĕgen Manjuche sۆzlük hazigha qeder mewjut.*

*<Shimaldiki Milletlerning Ėtnik Menbesi Toghrisida 朱学渊: 中国北方民族的源流> 217-betke qarang.

Uyghurlar bu dewirde Manju, Xitay istilasigha qarshi qoralliq köreshni dawamlashturup, 1933-yili we 1944-yili ikki qĕtim öz musteqilliqini eslige keltürgen bolsimu, 1949- yili yene Sowĕt ittifaqining yardĕmi bilen qurulghan Xitay Xelq Jumhuriyiti teripi - din ishghal qilinghan. Bu dewirde, Uyghurlar shiddetlik milliy zulum, milliy qirghinchiliq we iqtisadiy bulang-talangha uchri - maqta. Bu mesilide Uyghurlarning öz ichidin chiqqan dinsizlar (kommunizimchlar) ningmu jawpkarliqi bar elwette, gerche ular kommunizm shuaridin paydilinip Uyghurlarning musteqilliqini esli - ge keltürish xiyalida bolghan bolghan bolsimu.

Bu maqalining destlepki originali <Ürümchi kechlik Géiziti> ning 1986- yil 3- , 5-, 6 –dĕkabr sanlirida ĕlan qilinghan. 2013-yili Washingtonda qaytidin retlep- toluqlap chiqldi.

Aptorning Qisqiche Terjimehali

Aptor:

- ✪ Kurban Wali, Musteqil Tetqiqatchi
- ✪ 2012 – yili Amérika Erkin Asiya Radiosidin aramgha chiqqan

Tetqiqat Da'irisi:

- ✪ Türkiy- Xitay- Hindi- Yawropa Til - Medeniyetliri Buyiche Sélishurma Tetqiqat

Kespiy Bilim:

- ✪ 1979 - 82 – yillarda Béyjing Uniwérsiti Jenubiy Asiya Inistoti aspirantlar sinipining Sansikirt kespini püttürgen
- ✪ 1972 - 75 - yillarda Shi'en Gherbiy-Shimal Unwérsiti Tarix Pokoltéti Arxéologiyeye kespini püttürgen (Shi'en, Yen'en, Dunxuang, Turpan, Méren qatarliq jaylarda praktika körgen)

Elge Tonush Kitabliri:

- ✪ 1986 <Bizning Tarixy Yéziqli -rimiz> (maqalilar toplimi)
- ✪ 1987 <Qizil Ming'öy Resimliri Hékeyisi>
- ✪ 2015 <Uyghur Tarixidiki Höner-Téxnika> (Ekitab)

Xitay hökümiti bergen "sherep - unwan" lar:

- ✪ 1988 <Shinjang Uyghur Aptonom Rayon derijilik Munewwer Mutexessis>
- ✪ 1987 <Shinjangdiki Qedimqi Yéziqlarning Sirliq sariyini Achqan kishi> ('Xleq Géziti' 1987-yil 1-ay 23-küni)
- ✪ 1986 <Shinjang Uyghur Aptonom Rayon Derijilik Töhbidar Pen – téxnika Xadim> ...

Jam'iyettin Inkaslar:

✪ Aptor 1981-yili élan qilghan <TianShan dégen nam heqqide mulahize> dégen maqaligha qarita, Xitay hökümiti cheklrsh buyruqi chiqarghan, hazirghiche emeldin qaldurmidi.

✪ Aptor 1983 - yili teyyarlighan <Mehmud Qeshqeri Mazirini Arceologiyeye - Tekshürüş Doklati> Aptonom Rayonluq Hökümet teripidin testiqlinip, meblegh ajritilip 'Mehmud Qeshqeri Maziri' bina qilinghan.

✪ Aptor 1989 – yili <Bughraxanlar Tezkirisi> ni neshir qilishta Aptonom Rayonluq Partkomning 'Qedimqi qolyazmilarni özgertip neshir qilish' dégen mexpi buyruqigha emel qilmighanliqtin Xitay hökümiti 1990- yili 'Barin Topulingini qozghatti' dep qarilighan.

✪ Aptor 1988- yili qedimqi Uyghurche qolyazmilardin retlep, tehrirlep neshir qildurghan <Uyghur Höner-Kesip Risaliliri> dégen kitabni Xitay hökümiti 2001 - yili 5 - ayda Qeshqerde chong yighin échip köydürgen.

Xizmet tejribisi:

✪ 1998---2012 Amérika ErkinAsiya Radiosida Anglatquchi

✪ 1986---1992 Shinjang Uyghur Aptonom Rayonluq Qedimqi Eserler Rehberlik Guruppisi ezasi, Ishxana mudiri, Bash tehrir, Shinjang Uniwersiti Aspirant yétekchisi

✪ 1975— 1986 Shinjang Uyghur Aptonom Rayonluq Muzéyida Arxéolog

✪ 1962—1972 Bayighulin Oblastliq Hökümette terjiman

Yurti:

1946 – yili 12 – ayning 25 – küni Cherchende yipek yolidiki karwan ailiside tughulghan